

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
TERUG NAAR SCHOOL

N°001
NOVEMBER 2011

L'ILLUSTRATION **NATIONALE**
DES FÊTES et CÉRÉMONIES DU 50e ANNIVERSAIRE DE L'INDÉPENDANCE BELGE.
BUREAUX: RUE L'ESCALIER, N° 22, BRUXELLES.
UNION FAIT LA FORCE

LA LIVRAISON :
30 CENTIMES 50
(40 livraisons)

FONDATEURS :
MM. G. DU BOSCH. — G. LEMAIRE. — AD. MERTENS
ABONNEMENT ET VENTE AU NUMÉRO :
Librairie universelle de ROZEZ, rue de la Madeleine, 81, à Bruxelles

PUBLICATION COMPLÈTE :
20 FRANCS 20
(40 livraisons)

NOUVELLE ÉCOLE COMMUNALE PLACE JOSEPH-LEBEAU A BRUXELLES
(D'après une photographie de M. ALEXANDRE)

School- architectuur in Brussel

FRANÇOISE JURION-DE WAHA

Archeologe, geassocieerd vorser Bru-Cités,
CREA (Université Libre de Bruxelles).

“Het klaslokaal moet geschikt zijn.” Zo luidt het in de eerste onderwijsreglementen van het Franse en Hollandse bewind. Geen overbodige bepaling als men weet dat sommige klassen gehouden werden in een schuur, de woning van de onderwijzer of het achterzaaltje van een café!

Nieuwe gemeenteschool
gelegen aan het *Lebeauplein*
(vandaag het Anneessensplein)
(L'Illustration, 1880).

In 1816 liet de overheid een inventaris opmaken van de lagere scholen en de lokalen waarvan ze gebruikmaakten¹. Als gevolg hiervan werd een reeks maatregelen getroffen om het basisonderwijs te verbeteren. Ondanks deze inspanningen bleef de toestand van ‘verwaarlozing’ een feit. Toch is de balans van de Hollandse periode al bij al positief: er werden 1146 klaslokalen en 660 woningen voor onderwijzers gebouwd of hersteld².

ONAFHANKELIJK BELGIË

De onafhankelijkheid luidde een periode van stilstand in: de meeste scholen die tijdens het Hollandse bewind waren opgericht, werden gesloten en vervangen door vrije scholen op particulier

initiatief, zonder kwaliteitscontrole. De situatie herstelde zich langzaam maar het zou nog een tiental jaren duren alvorens de nieuwe Staat het heft weer in handen nam.

Het onderwijzerscongres in september 1841 eiste een wet die het lager onderwijs zou reglementeren en klaagde de bedroevende staat van de scholen aan. De eerste organieke wet op het lager onderwijs werd goedgekeurd op 23 september 1842³ en bepaalde in artikel 1: *“Er zal in elke gemeente van het koninkrijk ten minste één lagere school zijn, gevestigd in een geschikt lokaal.”* Deze school moest het nodige lesmateriaal krijgen⁴ en elke gemeente moest de onderwijzer een woning ter beschikking stellen. In de praktijk ging het er vaak anders aan toe. In sommige dorpen werden de lichamen van dode zwervers in de school tentoongesteld, dokters opereerden er soms, de school diende ook als balzaal, enzovoort.⁵

De toestand van de klaslokalen bleef slecht, vooral op het platteland, ondanks de subsidies van de Staat en de provincies. In 1852, toen minister Charles Rogier de eerste *Instructions ministérielles* voor de bouw van scholen uitvaardigde, moesten 295 klaslokalen en 193 woningen worden gerenoveerd

of vergroot en was er een tekort aan 1057 klaslokalen en 1479 woningen voor onderwijzers. In 1362 scholen moest bovendien het meubilair worden aangevuld of vervangen. De overheid hechtte er groot belang aan dat de kinderen naar school gingen. Dit gebeurde voor een deel ongetwijfeld vanuit pedagogische overwegingen, maar daarnaast moesten de scholen ook vermijden dat kinderen op straat zouden rondzwerven, met alle verstoringen van de maatschappelijke orde die dit kon meebrengen.

DE EERSTE INSTRUCTIONS VAN 1852 ⁶

De eerste overheden die duidelijk omschreven reglementen uitvaardigden voor een goede huisvesting van de scholen waren het Zwitserse kanton Schaffhausen (1852), gevolgd door Zürich. (1861) België bleef niet achter: de *Instructions* die de bestaande reglementering en de eerste typeplannen bevatten, dateren immers net als in Zwitserland uit 1852! Daarna volgden Wenen en de Duitse steden vanaf 1863. Het meest invloedrijke document, van 28 december 1870, waarop de andere schoolreglementen van Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland geïnspireerd waren, werd uitgevaardigd door Württemberg. Het kreeg een zeer grote weerklank tijdens de Tentoonstelling van Wenen in 1873⁷.

In de Belgische instructies vinden we plannen voor diverse types landelijke en stedelijke scholen, met in detail uitgewerkte bestekken, van de grondwerken tot het schilderwerk. Dankzij de toegekende subsidies steeg het aantal scholen fors⁸. De genoemde bestekken waren vooral nodig voor de metselaars op het platteland, die vaak tegelijk de rol van architect en aannemer vervulden.

DE NORMEN VOOR DE SCHOLENBOUW IN 1852

Vestigingsplaats: het terrein moet droog zijn, gezond van lucht, beschikken over water van goede kwaliteit en zich indien mogelijk op een hoge en vrijstaande plaats bevinden, maar wel toegankelijk langs een degelijke weg. Het moet beschut zijn tegen elke invloed van 'ongezonde dampen' en lawaai van buitenaf. In de stad is de ligging ingewikkelder: de school moet gelegen zijn in wijken waar veel kinderen wonen, om de afstanden te beperken, maar de nabijheid van fabrieken valt moeilijk te vermijden.

Gerichtheid en omvang van het terrein: de klaslokalen moeten zoveel mogelijk gericht zijn naar het zuidoosten en het noordwesten, zodanig dat ze beschut zijn tegen grote koude en buitensporige warmte. In een dicht bebouwd stedelijk gebied is het echter niet altijd mogelijk om de klaslokalen op optimale wijze naar de zon te richten.

Bouwwijze: de klaslokalen moeten zoveel mogelijk op de begane grond gelegen zijn. In gemengde scholen zal de klas voor meisjes, indien nodig, op de verdieping gelegen zijn en die van de jongens op de begane grond. Om vochtigheid te vermijden zal men voor de funderingen waterbestendige materialen gebruiken. De toegang tot de klaslokalen moeten zoveel mogelijk beschermd worden door middel van een portiek.

Uitzicht: de gebouwen moeten een eenvoudig uitzicht hebben zonder van elegantie verstoken te zijn. De architectuur moet hun bijzondere bestemming onderstrepen.

Binnenindeling: er moet zoveel mogelijk een afzonderlijk lokaal zijn per klas van 50 à 60 leerlingen; alleen in uitzonderlijke gevallen kan dit aantal worden verhoogd tot 80 of 90 kinderen. Wat het geslacht betreft, kan de scheiding in hetzelfde lokaal gebeuren, waarbij er afzonderlijke banken zijn voor jongens en voor meisjes. (Dit was een groot verschil met Frankrijk, waar men er absoluut op stond om jongens en meisjes te scheiden.)

Afmetingen van de lokalen: de afmetingen staan in verhouding tot het aantal leerlingen. Strikt genomen volstaat een oppervlakte van 64 dm² per leerling. De capaciteit moet afhangen van de ventilatie maar mag in geen geval lager zijn dan 6 m² per kind. Voor 50 leerlingen moet er dus een lokaal zijn van 10 m lang op 7 m breed en 4,30 m hoog.

Lichtinval: de vensters van de klassen moeten zich zoveel mogelijk in twee tegenover elkaar liggende muren bevinden, zodanig dat het licht zijdelings op de lessenaars van de leerlingen valt. De vensters moeten 1,20 à 1,50 m breed zijn op 2,50 à 2,70 m hoog. Het bovenste gedeelte moet kunnen worden geopend om de verluchting te bevorderen.

Verluchting en verwarming: de verluchting en de verwarming moeten gecombineerd worden om in elk seizoen een gemiddelde temperatuur van 14 à 15 graden in de lokalen

te kunnen handhaven en om op gelijk welk ogenblik de lucht van het lokaal volledig te kunnen vernieuwen.

Speelplaatsen of oefenpleinen: de afmetingen van de speelplaatsen moeten worden berekend a rato van 3 m² per leerling. Ze moeten omheind en droog zijn. Speciale aandacht moet worden besteed aan de waterafvoer in ons regenrijke land, om redenen van veiligheid en hygiëne, alsook aan de schaduw die bomen in de zomer moeten bieden. Enkele eenvoudige en weinig kostelijke turntoestellen kunnen dienen om variatie te brengen in de oefeningen en de spelen tijdens de speeltijd. Een fontein en een pomp moeten water leveren dat gezond is voor wassen en drinken. In de steden moeten de speelplaatsen gescheiden zijn voor leerlingen van de twee geslachten.

Toiletten, wasplaatsen, vestiaires: de wasplaatsen en vestiaires moeten zich voor elk geslacht aan de ingang van elke scheiding bevinden en niet in de gangen. De vestiaire moet uitgerust zijn met banken, genummerde kapstokken en planken of kastjes om de tassen van de leerlingen op te plaatsen. De toiletten moeten voor elk geslacht gescheiden zijn en zo gebouwd dat ze volledig reukloos zijn. Ze moeten gemakkelijk kunnen worden gecontroleerd door de onderwijzer. Enkele door wanden gescheiden urinoirs zijn noodzakelijk voor de jongens. Ons land lijkt zich wat de toiletten betreft te onderscheiden door een echt streven naar netheid. Ze moeten in elk geval bij voorkeur buiten worden opgesteld, op de speelplaats, en zo ver mogelijk van de klaslokalen.

De reglementen leggen ook de aanwezigheid op van een *tuin* waar de leerlingen zich vertrouwd kunnen maken met de plantensoorten en de kweek van groenten. Op het platteland bezorgt de tuin een bijkomend inkomen aan de onderwijzer en vervult hij tegelijk een pedagogische rol. Niet zelden houdt de onderwijzer ook een koe.

Inrichting en meubilering: de vorm en de afmetingen van de banken en lessenaars moeten speciale aandacht krijgen en gecombineerd worden om het zicht van de leerlingen te vrijwaren en hen niet te verplichten vreemde houdingen aan te nemen. Onder de onmisbare voorwerpen vinden we: een Christusbeeld of een schilderij dat Jezus Christus en de kinderen voorstelt, een kast, twee zwarte borden (een daarvan bevat aan de ene kant notenbalken en aan de andere kant hulplijnen voor schoonschrift), een kachel van geschikte grootte, een verzameling maten en gewichten, een verzameling platen om het onderwijs aanschouwelijk te maken, de nodige landkaarten voor de lessen nationale aardrijkskunde, kaders om het programma van de lessen en het schoolreglement uit te hangen.

De klaslokalen moet geschilderd of gekalkt worden in een lichte kleur, maar geen wit, dat te verblindend is.

DE VERZAMELINGEN TYPEPLANNEN

Om de wettelijke reglementen beter bekend te maken en een leidraad te verschaffen aan de lokale overheden, die niet altijd even goed op de hoogte waren, publiceerde architect Lambert Blandot in 1864 een verzameling plannen en tekeningen van scholen⁹. Hij werd hierin bijgestaan door een commissie bestaande uit twee artsen, een architect, een ingenieur en inspecteurs-generaal van het lager onderwijs. Als goede voorbeelden vermeldde hij de school in de Sans-Soucistraat in Elsene, die in 1860 gebouwd werd door L. Rousselle, en school nr. 1 uit de Fortstraat in Sint-Gillis (1863). De meeste plannen gingen echter over scholen op het platteland of in kleine steden en waren niet van toepassing op de grote industriële centra, waar de bouwgrond schaars en duur was.

Behalve in België bestonden er ook typeplannen in Zweden, Hongarije en Frankrijk. Félix Narjoux, stadsarchitect van Parijs, vervaardigde een hele reeks gelijkaardige albums¹⁰. Tijdens zijn verblijf in België om zich te informeren over het werk van de Belgische architecten (11) werd hij vooral getroffen door het kleine aantal leerlingen per klas (30 à 40), het daglicht in de klassen, het feit dat de scholen 'op mensenmaat' waren, het bestaan van 'kindertuinen'¹², het belang van de turnzalen, de aanwezigheid van muziekklassen en het bestaan van vakscholen (Fig. 1 & 2).

In Brussel bezocht Narjoux het scholencomplex voor 500 jongens en 500 meisjes aan de Zuidlaan, dat hij verkeerdelijk toeschreef aan stadsarchitect Jamaer (in werkelijkheid is het ontworpen door Joseph Poelaert). Jamaer had het alleen vergroot en er een verdieping aan toegevoegd. Narjoux had vooral lof voor het geslaagde gebruik van het onregelmatige perceel¹³.

Hij vermeldde ook de school van vergelijkbare grootte in de Kanaalstraat, ontworpen door A. Seghers op een smal terrein¹⁴. Door de kleine oppervlakte van het perceel waren de overdekte speelplaats en de buitenspeelplaatsen

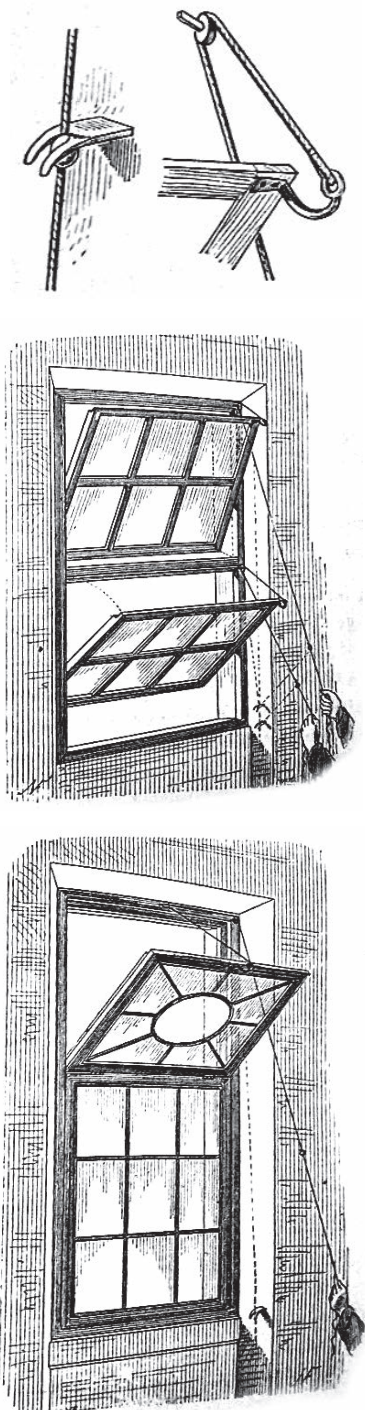

Fig. 1

"Deze verschillende types van schrijnwerk maken het mogelijk om zeer grote en zeer brede muuropeningen te creëren zoals vereist in het programma..." (vert. uit het Frans), (Narjoux, 1878, p. 76, fig. 19, 21, 22, 23).

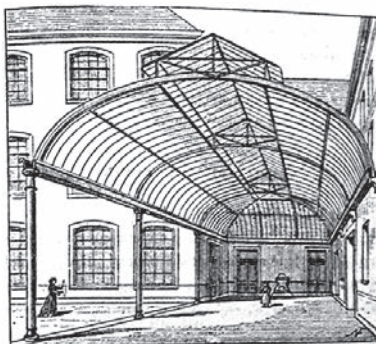
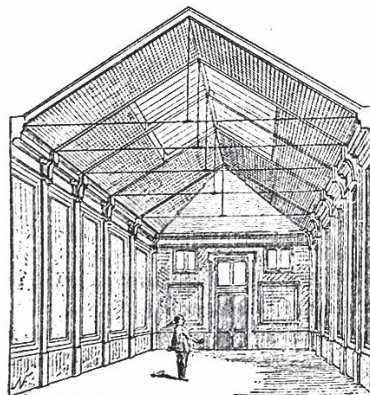

Fig. 2

Enkele Brusselse overdekte speelplaatsen (Narjoux, 1878, fig. 6, 7, 8).

Fig. 3

De Ecole Modèle. Plan, doorsnede en detail van de belangrijkste gevel (L'Émulation, 1879, pl. 40, 42, 43).

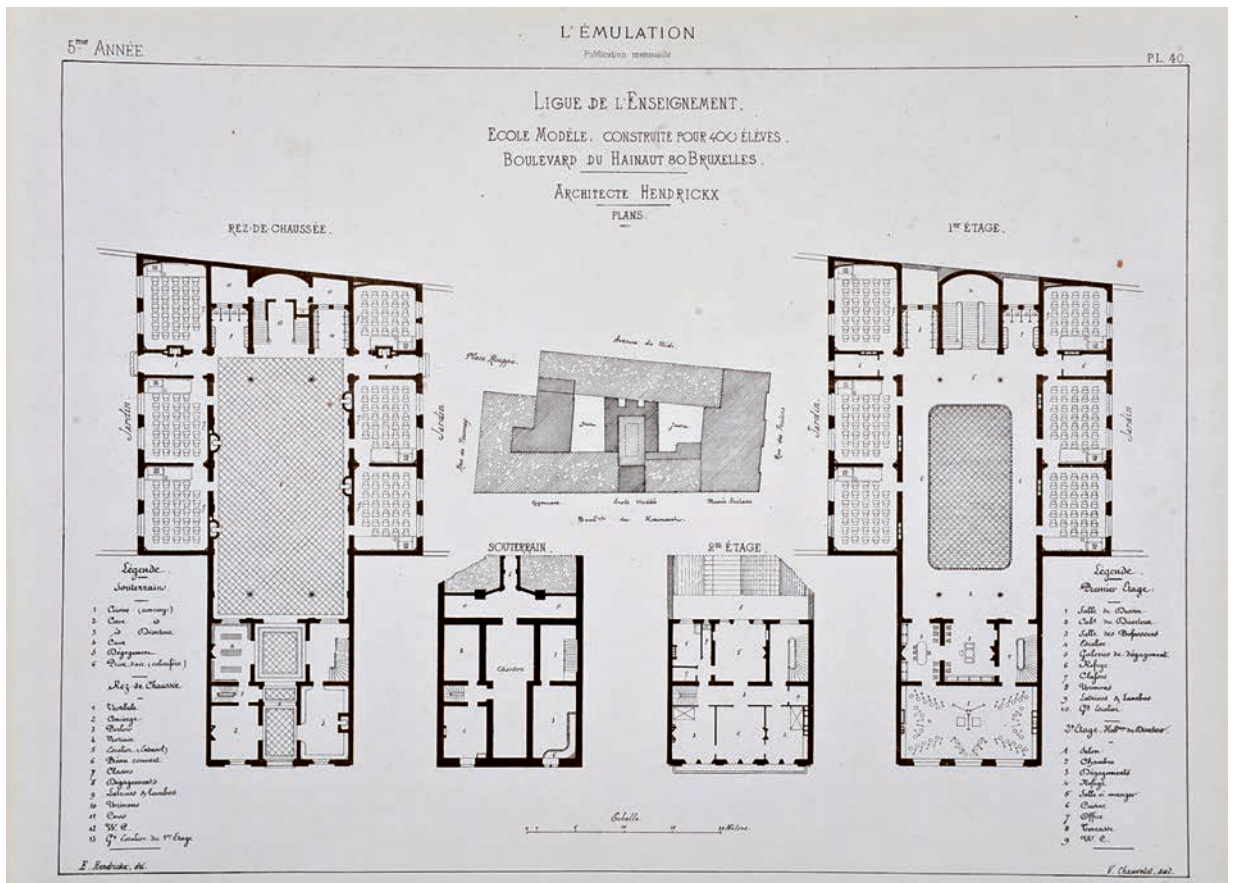

Fig. 4

De Ecole Modèle, vandaag de Haute Ecole Francisco Ferrer (Hoger pedagogisch onderwijs). Gevel aan Lemonnierlaan 110 in Brussel (A. de Ville de Goyet, 2006 © MRBC-MBHG).

noodzakelijk beperkt, maar men vond er alle nodige klaslokalen – elk berekend op 46 leerlingen – een turnzaal en een schoolbibliotheek. De lokalen lagen op de begane grond en op twee verdiepingen rond de centrale speelplaats, die daglicht verspreidde naar alle lokalen. Narjoux maakte een tekening van de gevel: een centrale deur met daarboven een afdak, twee zijdeuren, drie bouwlagen met lokalen, de buitenste traveeën breder en beklemtoond voor het esthetische effect, de centrale travee iets hoger en bekroond met een gebogen fronton¹⁵.

Narjoux beschreef ook de materialen en de bouwstijl van de Belgische openbare scholen¹⁶. Het voornaamste materiaal was baksteen met aanvullend hardsteen voor de omlijsting van deuren en vensters, banden en druiplijsten, en witsteen voor de minder zichtbare

decoratieve elementen. De scholen, zei hij, inspireerden zich op 'oude vormen', voornamelijk de zogenaamde Vlaamse stijl of de neorenaissance. Deze typeplannen hielden natuurlijk het risico in dat alle scholen op elkaar zouden lijken. De minister waarschuwde: hoewel de voorschriften moesten worden nageleefd, waren de typeplannen louter als leidraad bedoeld. De architecten moesten ze aanpassen aan de terreinsituatie en de lokale behoeften. Ze waren vrij om eigen ontwerpen te maken. De gemeenten konden de gevels en het geheel "ofwel een monumentaler en kunstzinniger karakter geven, ofwel een stijl die meer in harmonie was met de omgeving, dit alles op voorwaarde dat ze zogenaamde luxe-uitgaven voor eigen rekening namen"¹⁷. In uitzonderlijke omstandigheden konden de bouwprogramma's zelf worden gewijzigd: wanneer ze te hoge kosten meebrachten om sommige materialen aan te schaffen, wanneer het moeilijk was de speelplaatsen de vereiste afmetingen te geven of in het geval dat er geen geld was om te investeren in een afzonderlijke turnzaal¹⁸.

DE INSTRUCTIES VAN 1874

De wettelijke voorschriften voor de bouw van scholen evolueerden mee met de vooruitgang van de techniek, de hygiëne en de pedagogie¹⁹. Op 14 augustus 1873 trok de regering een bedrag van 20 miljoen frank uit als subsidie voor de oprichting van schoolgebouwen. Deze beslissing gaf een sterke impuls aan de bouw van nieuwe scholen. Op 25 november 1874 werd een nieuw programma gepubliceerd voor de scholenbouw, een van de meest volledige en best doordachte van die tijd²⁰. Het sloot chronologisch aan bij het document van Württemberg uit 1870, maar was heel wat vroeger dan de Franse reglementen.

De meest opvallende nieuwigheden betroffen de spreiding van de lokalen, de grootte en de capaciteit van de klaslokalen – de capaciteit mocht niet lager zijn dan 4,50 m³ per kind, wat een plafondhoogte van minstens 4,50 m veronderstelde – de lichtverdeling, de ligging en de grootte van de speelplaatsen, de inrichting van de

vestiaires, wasplaatsen en toiletten, de bouwwijze van de schoolbanken, het meubilair en de klassieke objecten. De klassen kregen een rechthoekige vorm met lichtjes afgeronde hoeken om de luchtcirculatie te bevorderen. Ze werden bevoerd met cementen tegels en voorzien van lambrisingen in hout of cement. Technische innovaties betroffen de sanitaire voorzieningen en de bekleding van de overdekte speelplaatsen. Een lokaal voor turnoefeningen werd verplicht.

Dit reglement waarschuwde ook in bijna identieke bewoordingen voor de luxe-uitgaven die sommige steden geneigd zouden zijn te doen: "Indien sommige steden die over ruime middelen beschikken hun scholen grotere afmetingen wensen te geven of een min of meer monumentaal uitzicht, hebben zij het volste recht dit te doen maar op hun kosten." Evenwel, het uitzicht van de school "zonder luxueus te zijn, zal nergens iets te wensen overlaten wat de goede smaak betreft" en de constructies moesten alle waarborgen inzake soliditeit bieden. Op enkele kleine wijzigingen na²¹ werden deze instructies herzien in 1897²², 1920²³ en 1932²⁴.

DE EERSTE MINISTER VAN OPENBAAR ONDERWIJS

In 1878 kwam de liberale partij aan de macht. Pierre Van Humbeeck, die tot minister van het nieuw opgerichte ministerie van Openbaar Onderwijs was benoemd, werkte een nieuwe wetgeving²⁵ uit en richtte een commissie op voor de bouw van scholen²⁶. De commissie pleitte voor een onderwijs dat zou beschikken over goed gelegen lokalen, uitgerust met geperfectioneerde installaties "die op onweerlegbare wijze de vorderingen van de leerlingen zullen beïnvloeden". Er moest inderdaad nog heel wat worden gebouwd voor alle onderwijsniveaus. De balans van de liberale wet uit 1879 was positief en leidde tot een aanzienlijke verbetering van de schoolgebouwen en het meubilair vanuit hygiënisch en pedagogisch oogpunt.

DE WERELDTENTOONSTELLING VAN PARIJS IN 1878

In 1878 vond in Parijs een Wereldtentoonstelling plaats. Een belangrijk onderdeel daarvan was gewijd aan het openbaar onderwijs. Doel was de recente vooruitgang bekend te maken op het gebied van openbaar onderwijs, scholenbouw, didactisch materiaal en hygiëne. Dit laatste aspect was van fundamenteel belang in de keuze van de vestigingsplaats, de indeling van de ruimtes, de verwarming, de verluchting en de verlichting.

In de collectieve beeldvorming was de school nog altijd een vuil, somber en triestig gebouw waar de kinderen opeengehoopt zaten. Die periode was nu voorbij, zo luidde de boodschap, maar men mocht niet in het andere uiterste vervallen door paleizen te bouwen. Daarbij dacht men onmiddellijk aan Zwitserland. Men mocht de kinderen immers niet door een overdaad aan luxe een afkeer doen krijgen van hun ouderlijke woning, want de school moest hen in elk geval voorbereiden op een 'gewoon' leven. Naast de verwarmingssystemen kregen vooral de schoolbanken veel aandacht. Men liet zien hoe ze bijna van jaar tot jaar evolueerden naar almaar betere modellen, die speciaal waren aangepast aan de grootte van elk kind, met voetsteunen en rugleuningen. Amerika had op dat gebied een voortrekkersrol gespeeld. In Europa hadden Zwitserland en Saksen vanaf de jaren 1860 de eerste vooruitgang geboekt, niet op advies van pedagogen maar van dokters.

Talrijke onderwijsinstaties, maar ook de leerlingen van de Brusselse normaalschool, maakten de reis naar Parijs en brachten uitvoerig verslag uit van wat ze daar allemaal gezien hadden. België sloeg geen slecht figuur. De *Ligue de l'Enseignement* kreeg er een gouden medaille voor haar publicaties en de werken van de leerlingen, maar vooral voor de plannen van de *Ecole Modèle*. In totaal werden 94 onderscheidingen toegekend aan de regering, aan steden en particulieren voor de kwaliteit van het Belgische onderwijs.

DE BEGINPERIODE VAN HET STEDELIJK ONDERWIJS IN BRUSSEL

Behalve de Belgische Staat, die de bouw van scholen reglementeerde, waren nog andere instellingen actief op onderwijsgebied. De Stad Brussel vaardigde in 1879 bijzondere bepalingen uit²⁷ en de Provincie Brabant kwam in 1898 met een eigen aanvullend programma²⁸.

De Stad Brussel had niet gewacht op de eerste Instructie van 1852 om scholen te bouwen die beter voldeden aan de eisen op het vlak van hygiëne en comfort. Onder het Hollandse bewind was in 1820 de eerste kosteloze lagere school opengegaan in de Terarkenstraat en een tweede in 1825 in de Visitandinenstraat²⁹, beide in bestaande gebouwen. De oude school, zo schreef Sluys³⁰ in 1897, liet in alle opzichten te wensen over: ongezonde, slecht verlichte, slecht verluchte, slecht verwarmde en krappe lokalen, waar 75 tot 100 leerlingen werden bijeengepropt, zonder speelplaats en zonder turnzaal. De infrastructuur was even gebrekkig, vooral de schoolbanken, die niet waren aangepast aan de lichaamsbouw van de kinderen.

Na een periode van onderbreking door de onafhankelijkheid nam het aantal lagere scholen geleidelijk toe. De provinciewet en de gemeentewet (1836) stonden deze overheden toe scholen te openen, waarbij de provincie bovendien de gemeente financieel moest bijspringen.

Het verslag van Edouard Ducpétiaux over de staat van de vijf lagere gemeentescholen van de Stad Brussel (29 augustus 1846) legde meerdere pijnpunten bloot: overbevolkte lokalen, onvoldoende verluchting, minder dan 3 m³ lucht per leerling, latrines in slechte staat, slecht ingerichte lokalen, meerdere klassen in hetzelfde lokaal. Het ontbrak aan speelplaatsen, binnenpleinen, tuinen en turnzalen. De vloer bestond soms uit vochtige en koude tegels³¹. Gelet op de bevolkingstoename en de noodzaak om plaats te voorzien voor arme kinderen die niet naar school gingen en van wie de ouders riskeerden geen hulp meer te krijgen als ze hun kinderen er niet naartoe stuurden, was

hij van mening dat men tien nieuwe, gezonde en goed ingerichte scholen moest bouwen van elk 600 plaatsen. Hij vroeg dat de scholen gesaneerd zouden worden, een temperatuur van minstens 15°C zouden garanderen en dat elke wijk zou beschikken over een scholengroep met crèche, bewaarschool, lagere school en volwassenenschool (voor avondonderwijs).

In 1850, nog voor de Belgische Staat normen had opgelegd, bouwde de nieuwe stadsarchitect Joseph Poelaert³² de eerste school als dusdanig: school nr.6 aan de Zuidlaan. Dit gebouw bestaat nog altijd.

DE LIGUE DE L'ENSEIGNEMENT EN DE ECOLE MODELE

Op Kerstmis 1864 werd onder impuls van de Brusselse vrijmetselaar de *Ligue de l'Enseignement* opgericht om de problemen in verband met opvoeding en onderwijs te bestuderen. De Liga had een ideale school voor ogen, zowel wat het gebouw als wat de methodes en de inhoud van het onderwijs betrof³³: de *Ecole Modèle*. Tien jaar later, op 17 oktober 1875 (Fig. 3 & 4), werd de eerste dergelijke school geopend aan de Henegouwenlaan³⁴. De architect, Ernest Hendrickx, zoon van de stichter van de tekenschool van Sint-Joost, ontwierp kosteloos een school die beantwoordde aan alle hygiënische en pedagogische principes. Een smalle gevel gaf uit op de laan, terwijl de eigenlijke gebouwen aan de binnenkant van het huizenblok lagen, waar de bouwgrond goedkoper was. De klaslokalen lagen rond een centrale overdekte speelplaats, ze waren toegankelijk via galerijen en werden verlicht door vensters die naar buiten uitgaven. De centrale overdekte speelplaats onderscheidde de Belgische scholen van die van andere landen³⁵. Om het gebruik van pilaren in deze grote ruimte te vermijden werd gebruikgemaakt van een dragende metalen overkapping. De ingenieurs combineerden met veel creativiteit structuren die zowel sterk waren als veel licht binnenlieten. Vaak brede metalen trappen liepen langs de korte zijde van de speelplaats om toegang te geven tot

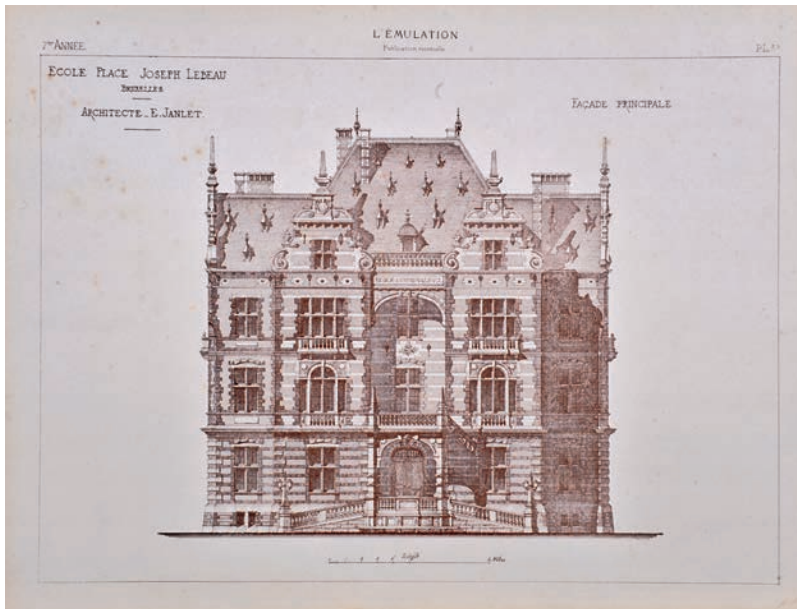

Fig. 5 & 6

Nieuwe gemeenteschool gelegen aan het Lebeauplein in Brussel (L'Émulation, 1881, pl. 39).

De gemeenteschool is vandaag de *Haute Ecole Francisco Ferrer* (Hoger economisch onderwijs), Anneessensplaats in Brussel (A. de Ville de Goyet, 2006 © MRBC-MBHG)

de klassen. Hout werd gereserveerd voor het dakgebinte van de klasvleugels, die een kleinere overspanning hadden. De centrale overdekte speelplaats leidde ook tot een volledig ander circulatiesysteem: in tegenstelling tot de klassieke speelplaats leidde ze overal direct in het gebouw, wat gangen overbodig maakte. De klaslokalen moesten licht krijgen van buitenaf en niet van de overdekte speelplaats.

De klassen voldeden aan de nieuwste hygiënische voorwaarden. Ze waren ruimer, beter geordend, beter uitgerust, beter verlucht en beter verwarmd dan in de meeste andere scholen. De individuele schoolbanken, in plaats van het model met twee plaatsen, waren ontworpen door Charles Buls, stichter van de Liga en toekomstig burgemeester van Brussel. De wastafels, voorzien van grote bekkens en evenveel kranen als er plaatsen waren voor de leerlingen, waren een andere innovatie. De school bevatte een ruime tekenklas aan de straatkant en op de eerste verdieping een schoolmuseum. De bouw werd door directeur Pierre Tempels bestempeld als sober maar elegant door de zuivere en harmonische lijnen, terwijl de kostprijs binnen de perken bleef³⁶. De bouwwijze van de *Ecole Modèle* heeft heel wat navolging gekregen van andere scholen, zowel in België als het buitenland.

INVLOED VAN DE *ÉCOLE MODELE* OP DE SCHOLEN VAN DE STAD BRUSSEL

De *Ecole Modèle* was een private school waar onderwijs gegeven werd tegen betaling, ondanks de nauwe banden met sommige Brusselse stadsbestuurders. In de gemeentescholen bleef er nog heel wat te doen: op 8 december 1873 vroeg gemeenteraadslid en architect Antoine Trappeniers aan de stad om een typeprogramma op te stellen voor de bouw van scholen³⁷.

Volgens Trappeniers had een goede school een goed plan, een goede indeling van de lokalen en omvatte hij een grote overdekte speelplaats op de benedenverdieping over twee bouwlagen. Die speelplaats kon dienen als turnzaal, voor samenzang en voor tentoonstellingen, alsook als vestibule alvorens naar de klaslokalen te gaan en

Fig. 7

Kleutertuin Sint-Gisleinsstraat,
prentbriefkaart (verzameling
Dexia Bank).

als wachtruimte voor het begin van de lessen. Deze met muurschilderingen versierde, overdekte speelplaats gaf toegang tot de klassen, die licht en lucht ontvingen van goed gelegen open speelplaatsen. Kortom, hij beschreef de Modelschool die toen in aanbouw was! En, zo voegde hij eraan toe, een goede school behoudt haar menselijke proporties. Men moest de opeenhoping van 1000 tot 1200 kinderen in boven elkaar gelegen klassen vermijden, “*wat meer aan een stapelplaats doet denken dan aan een school voor kinderen*” en nadelig was vanuit hygiënisch oogpunt.

Schepen Ghislain Funck verwees het voorstel naar een commissie, maar Trappeniers zou ten slotte toch voldoening krijgen toen Charles Buls de gemeenteraad op 21 april 1879 een typeprogramma voor de bouw van scholen liet goedkeuren³⁸. In plaats van een architect de vrije hand te laten in het ontwerp op basis van het gekozen

terrein en het aantal leerlingen legde de schepen een specifiek programma op voor de Brusselse scholen: een overdekte speelplaats, een lokaal voor het schoolcomité, een bibliotheek en een schoolmuseum. Hij legde ook een maximum aantal leerlingen vast voor de school (700, zoals in het voorstel van Trappeniers), een maximum van 40 leerlingen per klas (op advies van de *Conseil supérieur de l'hygiène*) en nog minder voor de hogere klassen, een oppervlakte van 1,30 m² en een ruimte van 6,75 m³ per leerling, tussen 2 en 3 m² speelplaats per leerling (overdekte en buitenspeelplaatsen samen). Dit programma zou in 1890 nog worden aangepast³⁹. Gemeenteschool nr. 13 van Emile Janlet op het Anneessensplein, die in 1880 openging, paste deze voorschriften toe achter een gevel in uitbundige neorenaissancestijl (Fig. 5 & 6).⁴⁰

In 1881 wees Charles Buls op de gebreken van het Brusselse onderwijs: er

GROTE NAMEN IN DE BRUSSELSE SCHOLENBOUW

Behalve Henri Jacobs, die zich specialiseerde in de bouw van scholen (Brussel, Laken, Haren, Neder-over-Heembeek, Schaarbeek, Ukkel, Vorst, Koekelberg, enz.), hebben nog andere grote namen uit de Brusselse architectuur zich in deze discipline onderscheiden. Een van de meest actieve architecten was Adolphe Samyn, vrijmetselaar en ontwerper van de lokalen van de *Loge des Amis philanthropes* in de Peterseliestraat. Hij bouwde meerdere scholen in Brussel alvorens hij door een ongeval vroegtijdig overleed in 1903. Hij ontwierp de plannen van school nr. 7 (datum 11 juli 1894) in de Hoogstraat, die op twee bouwlagen rond een centrale overdekte speelplaats gelegen is, met toegang via een hellend vlak. De gevel draagt het beeld van Marnix van Sint-Aldegonde, een historische figuur uit de 16de eeuw. Deze school ging in september 1897 open. Samyn ontwierp ook de kleuterscholen in de Orsendaelstraat (plannen van januari 1882), de Wagenstraat (een zeer gelijkend grondplan van 1 maart 1883) en de Kanaalstraat (plannen van 27 maart 1882). Hij vergrootte de lagere school in de Schaarbeekstraat en bouwde de school in de Rollebeekstraat, een complex met 27 klaslokalen voor telkens 40 leerlingen, turnzaal, overdekte speelplaats, refter, douchebaden en projectiezaal in de kelder verdieping (plannen van 21 juni 1894). Joseph Poelaert, architect van het Justitiepaleis, was eerst stadstekenaar (1847) en nadien stadsarchitect (1856-1859). Hij was de eerste ontwerper van School nr. 5 in de Schaarbeekstraat, gebouwd tussen 1853 en 1855, school nr. 6 aan de Zuidlaan en school nr. 7, die hij onderbracht in een vleugel van de brandweerkazerne op het Vossenplein (1859-1862). Victor Jamaer, eveneens stadstekenaar (1847), inspecteur van gebouwen (1857) en nadien

stadsarchitect (1864-1895), vergrootte de school aan de Zuidlaan en verhoogde ze met een verdieping aan de kant van de Nieuwlandstraat (1873). In de Washuisstraat vergrootte hij de kleuterschool (plannen van september 1880) en in 1886 vergrootte hij ook de school in de Kanaalstraat, begonnen door A. Seghers in 1873. Andere plaatsen waar hij actief was, waren de Oude Graanmarkt (1881-1892), Terarkenstraat (1871), Eburonenstraat (1864-1881) en Hoogstraat 107 (1882-1888). Gustave Saintenoy ontwierp de school in de Kazernestraat (1864), die al snel werd afgebroken voor de aanleg van de centrale lanen en door Mertens in 1869 werd herbouwd in de Gierstraat. Victor Horta, gekend voor de kindertuin in de Sint-Gisleinsstraat (plannen van 1897), maakte ook een ontwerp voor een niet gerealiseerde school in de universitaire wijk Terarken (Stuiversstraat, 1929, 1932). Andere namen zijn: Emile Janlet, reeds genoemd voor school nr. 13 aan het Anneessensplein; Désiré De Keyser, architect van de synagoge, het *Athénée royal* en ook school nr. 4 en School nr. 17 in de Zespenningstraat (1878-1883), later verbouwd en vergroot door Joseph Van Neck (1912); Constant Bosmans en Henri Vandeveld, ontwerpers van de kleuterscholen in de Kanonstraat na een open wedstrijd in 1885, scholen in Elsene en gebouwen in het Leopoldpark; Fernand Symons, ontwerper van de interessante kleuterschool met huishoudschool in de Locquenghienstraat (plannen 1903); Daniel Francken, ontwerper van zwembaden en van de kleuterschool in de Kuregemstraat (plannen 1895); Théo Serrure, die de opmerkelijke lagere school tussen de Corregiostraat en de Veronesestraat ontwierp (plannen 1902), of nog Jules Rau, ontwerper van de school aan de Papenest (1906-1917).

waren zeven scholen te kort, vooral in de Marollen. Hiervoor was een budget nodig van bijna 5 miljoen frank. Om de kosten van de scholenbouw beter te beheersen besliste de gemeenteraad op 22 december 1890 om een adviescomité op te richten voor de schoolgebouwen en het schoolmeubilair. Het comité omvatte een hygiënist, ingenieurs en architecten, maar geen pedagoog noch schooldirecteur, wat op kritiek stuitte.⁴¹ De kwesties van de architectuur, de uitrusting, het meubilair en de hygiëne van de scholen keerden regelmatig

terug tijdens de vergaderingen van de gemeenteraad. Op 9 januari 1893 stelde het schepencollege voor geen douchebaden te installeren in het nieuwe gebouw van school nr. 7 in de Hoogstraat, maar een gemeenteraadslid protesteerde omdat, zo zei hij, volgens de directeur 229 leerlingen op 800 met vuile kleren naar school kwamen, 82 gewassen noch gekamd waren en 289 gemiddeld slechts tien keer per jaar een bad namen. Uiteindelijk kwamen de baden er toch.⁴²

BELANG VAN DE ESTHETIEK IN DE SCHOLENBOUW

De 19de eeuwse pedagogen en hun volgelingen beschouwden het schoolgebouw als een instrument om de kinderen ontvankelijk te maken voor het schone. De behoefte aan esthetische emotie laat zich al bij zeer jonge kinderen voelen. Als zij dit gevoel verliezen, is het omdat het gezin of de school het hen doet verliezen⁴³. In het basisonderwijs moeten de kinderen omringd worden door kunst en moet de school esthetische kwaliteiten bezitten⁴⁴, een vrolijk, bekoorlijk en aangenaam voorkomen hebben om een vorm van aantrekking op het kind uit te oefenen door haar vormgeving en decoratie. Zoals de andere openbare gebouwen is de school een belangrijke democratische instelling. De schoolarchitectuur moet daarom sober en smaakvol zijn en de decoratie moet voor weinig geld een esthetisch effect produceren. De gevel moet de bestemming van het gebouw uitdrukken: de naam en het nummer alleen getuigen van 'een bedroevende banaliteit'. Een bas-reliëf of sgraffito, een decoratieve compositie personaliseren het schoolgebouw en maken het tot een element van openbare kunst: "Wij moeten de trots hebben om via monumentale scholen te bevestigen dat wij onze kinderen willen opvoeden in wetenschap en kunst, en dat wij meer waarde hechten aan het werk van de volksofvoeding dan aan enig ander, omdat wij van mening zijn dat deze opvoeding de grondslag zelf is van vrijheid en van echte democratie."

DE 'KINDERTUINEN' OF KLEUTERSCHOLEN

In 1827 opende de *Société pour l'établissement et le soutien des écoles gardiennes*, een filantropische vereniging die banden had met de vrijmetselaarsloges, de eerste kosteloze kleuterschool. Er zouden er in totaal zes komen: in de Minimenstraat, de Washuisstraat, de Schaarbeekstraat, de Vlaamse Steenweg, de Zuidlaan en de Eburonenstraat⁴⁵. Er kwamen ook private initiatieven, alle met het doel de arbeidsters te helpen die tegelijk moesten gaan werken en hun kinderen opvoeden. De Stad

Brussel nam deze kindertuinen in 1878 over en de wet-Van Humbeek uit 1879 financierde de oprichting van nieuwe kindertuinen. De Brusselse kleuterscholen pasten vanaf de jaren 1850 de pedagogie van Fröbel toe. In 1877 organiseerde de *Société centrale d'architecture* een wedstrijd om plannen te ontwerpen die aangepast waren aan deze jonge kinderen. Weldra zag men overal in de stad kleuterscholen verrijzen⁴⁶. (Fig. 7)

DE MIDDELBARE SCHOLEN

De middelbare scholen waren minder talrijk en vaak ook minder goed behuisd in verbouwde lokalen. Doordat de aandacht van de overheid in de eerste plaats naar de lagere scholen ging, werd in 1879 de alarmbel geluid over de slechte staat van de middelbare scholen: *“voor de athenea, de colleges en de middelbare scholen blijft alles of bijna alles nog te doen”*⁴⁷.

Het *Athénée Royal de Bruxelles*, nog opgericht onder keizerin Theresa van Oostenrijk (1777)⁴⁸, dat in weinig geschikte lokalen zat, verhuisde in 1887 naar een nieuw gebouw, palend aan de eerste stadsomwalling. Het was ontworpen door architect Désiré De Keyser, die ook de synagoge van Brussel in de Regentschapsstraat en school nr. 10 in de Rollebeekstraat (1871) realiseerde. Hij opteerde voor een Lodewijk XVI-stijl, naar het voorbeeld van de vroegere refuge van de abdij van Villers, die voor deze nieuwbouw werd gesloopt. De architecten van de *Emulation* vonden het nieuwe atheneum *“weinig aangepast aan zijn functie en geen aanwinst voor de moderne architectuur”*⁴⁹. Toch werden de laboratoria voor natuurkunde en scheikunde bekroond op de Wereldtentoonstelling van Brussel in 1894.

Andere middelbare scholen werden door de Stad Brussel opgericht⁵⁰. In 1851 werd de vroegere koninklijke Hollandse school gesplitst in een

Fig. 8

Institut Diderot,
Kapucijnenstraat 10 in Brussel
(A. de Ville de Goyet, 2006 ©
MRBC-MBHG).

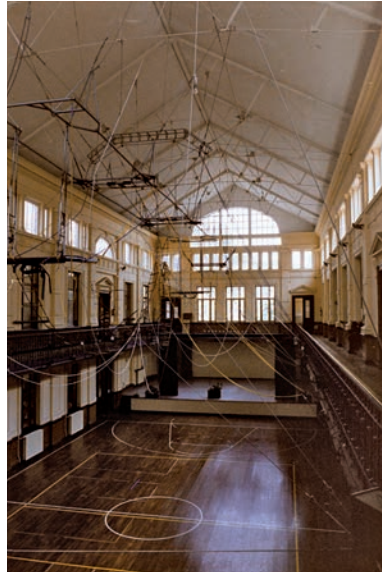

Fig. 9

Ecole communale n° 10, Grote
Bosstraat 1 in Schaarbeek
(A. de Ville de Goyet, 2006 ©
MRBC-MBHG).

middelbare school A en een middelbare school B voor jongens, de latere athenea Robert Catteau en Léon Lepage. Het *Athénée Robert Catteau* is sinds 1923 gehuisvest in een gebouw van stadsarchitect François Malfait. Deze stond voor een moeilijke opdracht door de helling van het terrein en de beperkte bouwhoogte, om het panoramisch zicht vanaf het Poelaertplein te vrijwaren. Een derde middelbare school voor jongens ging open in 1908. Dit werd het *Athénée Adolphe Max*. Meisjes konden de leergangen volgen van Isabelle Gatti de Gamond (1864), van juffrouw Dachsbeek (1876) - het latere *Lycée Dachsbeek* in de Strostraat, vergroot door architect Paul Bonduelle in de jaren 1920 - en de leergang Carter (1908), het latere *Lycée Carter*, dat nadien smolt met het *Athénée Adolphe Max*. Het *Lycée Emile Jacqmain* werd opgericht in mei 1922.

Onder de beroepsscholen voor meisjes vermelden we de school in de Broekstraat⁵¹, gevestigd in een verbouwd herenhuis, de latere *Ecole Bischoffsheim*

HET ONDERWIJZEND PERSONEEL VAN DE KLEUTERSCHOLEN VAN DE STAD BRUSSEL

De gevaren van allerlei aard waaraan de kinderen van armen, arbeiders en ambachtshuizen zijn blootgesteld, de verwaarlozing waarin deze kinderen gewoonlijk wegwijnen tijdens de lange uren waarin hun ouders naar hun werk zijn of zich aan het huishouden wijden, moesten op een dag de aandacht trekken en de bezorgdheid wekken van de geëde klassen. Tot aan de leeftijd waarop de kinderen naar school kunnen gaan of zonder gevaar alleen gelaten worden, zijn ze een belasting voor de ouders voor wie het werk een noodzaak is om hun gezin te onderhouden; ofwel passen de moeders hen op en verliezen ze hun dag; ofwel worden de kinderen toevertrouwd aan de zorg van een buurvrouw of een oudere dochter die haar tijd zelf nuttiger zou kunnen gebruiken; of vaak nog laten de moeders ze alleen en blootgesteld aan duizend ongevallen, en als ze beginnen te lopen dolen ze rond in de straten waar ze overgeleverd zijn aan de besmetting van de slechtste voorbeelden [...] Het doel van de kleuterscholen is samengevat: 1° de kinderen behoeden voor de gevaren waaraan het alleen laten ze blootstelt; 2° ze door een eerste goed doordachte morele en intellectuele opvoeding voorbereiden om nadien met vrucht het onderwijs te ontvangen dat hen wacht in de lagere school; 3° de ouders hun werkdag teruggeven om zo het bestaan van het hele gezin te verzekeren. LEBLON, M., *Le personnel enseignant des jardins d'enfants de la Ville de Bruxelles (1878-1914)*, Gemeentekrediet, Brussel, verzameling in-8°, nr. 88, 1994. *Société pour le soutien et la propagation des écoles gardiennes à Bruxelles. Statuts et règlements*, Brussel, 1834, pp. 2-3.

(1865), overgenomen door de Stad Brussel in 1868, de beroepsschool B in de Priemstraat (1873), de latere *Ecole Funck*, de beroeps- en huishoudschool C in de Nieuwlandstraat (1888), de latere *Ecole Couvreur*, de huishoudschool in de Locquenghienstraat (1889) en de beroeps- en huishoudschool in de Radstraat (1894).

De normaalschool voor jongens (1874) werd gevestigd in de lokalen van de Modelschool, die voor meisjes (1878) beschikte vanaf 1911 over goed uitgeruste lokalen in de Kapucijnenstraat (Fig. 8). De oprichting van het *Institut des Arts et Métiers* in 1932 zorgde voor een hergroepering van de bestaande vakscholen voor jongens.

DE GEMEENTESCHOLEN IN DE NABURIGE GEMEENTEN

Door de bevolkingstoename in de voorsteden werden ook daar crèches, kleuterscholen, lagere en middelbare scholen opgericht. De oudste woonkernen - Elsene, Sint-Jans-Molenbeek, Kuregem, Sint-Joost-ten-Node, Laken, Sint-Gillis en Schaarbeek - begonnen bijna gelijktijdig met Brussel en deden vaak een beroep op hun gemeente-architect. In de andere randgemeenten, verder van het centrum gelegen, bleven de landelijke schooltjes nog lange tijd bestaan (Anderlecht-centrum, Oudergem, sommige wijken van Ukkel, de Woluwes, enz.).

Elsene bouwde zeer vroeg scholen van goede kwaliteit. De school in de Sans-Soucistraat 94, de eerste die uitsluitend voor dit doel werd gebouwd en de oudste huidige school van Elsene, werd in 1858 ontworpen door L. Rousselle en omvatte al een overdekte speelplaats⁵². Léopold Delbove, een van de stichters van de *Société centrale d'architecture*, later schepen van Openbare Werken, ontwierp de school in de Amerikaanse straat (1890)⁵³ maar is vooral gekend voor het opmerkelijke gebouw in de Guldensporenlaan (1882)⁵⁴. Dit is gelegen rond een centrale overdekte speelplaats en heeft zeer goed verlichte klassen die bereikbaar zijn via monumentale metalen trappen.

In Molenbeek bouwde Lambert Blandot

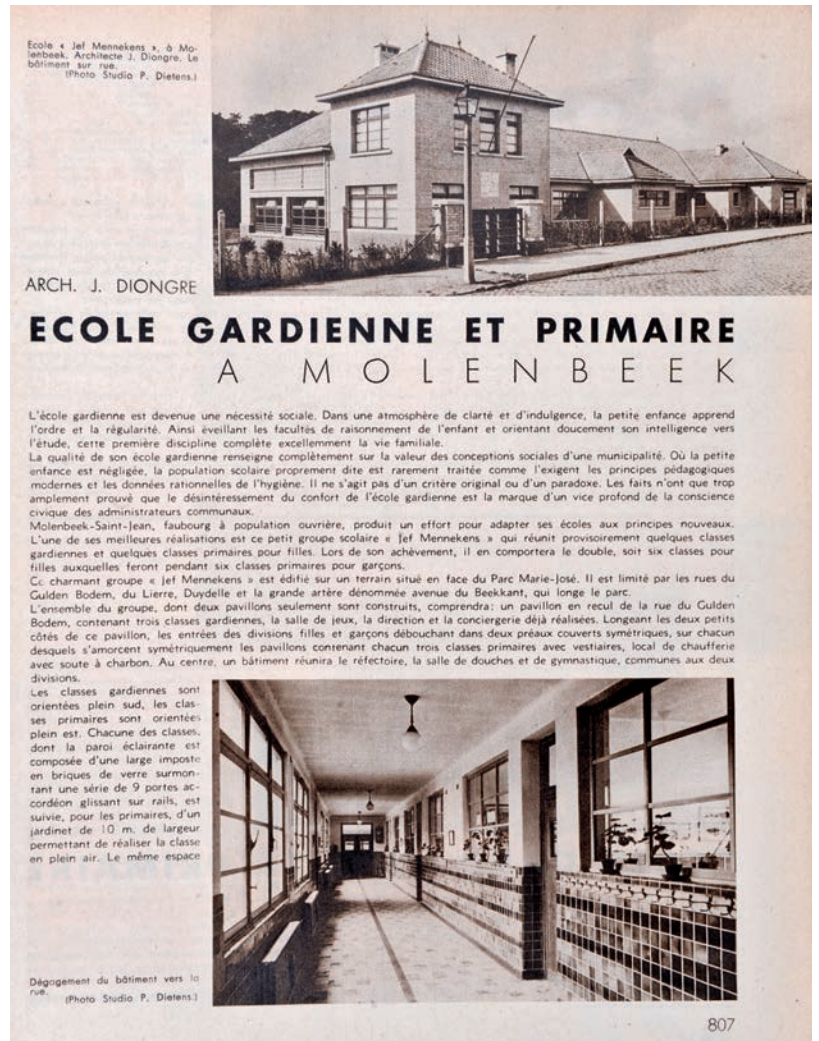

Fig. 10

Gemengde lagere school in Sint-Jans-Molenbeek (Bâtir, 1936, p. 807).

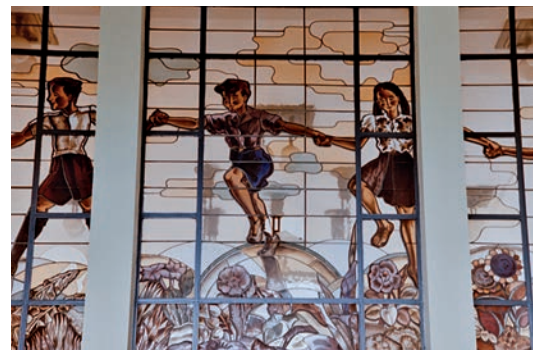

Fig. 11

School van de tuinwijk Het Rad, Van Wingenstraat 1 in Anderlecht, detail van de glasramen (A. de Ville de Goyet, 2006 © MRBC-MBHG).

Fig. 12

Ecole communale Peter Pan,
Retoricastraat 13 in Sint-Gillis
(A. de Ville de Goyet,
2006 © MRBC-MBHG).

Fig. 13

L'Autre école, Govaertplein 1
in Oudergem (A. de Ville de
Goyet, 2006 © MRBC-MBHG).

in 1877 in de volkswijk van de haven een dubbele school met twee identieke gevels in de Ulenstraat en de Le Lorrainstraat. Het pand is niet breder dan een normale woning, maar heeft een kruisvormige uitbouw aan de binnenkant van het huizenblok. Spaarzaam gebruik van middelen en ruimte werd hier gecombineerd. Tegelijk vermeed men dat jongens en meisjes elkaar in de school zouden ontmoeten⁵⁵.

In Kuregem ontwierp de gemeentearchitect van Anderlecht, Ernest S'Jonghers, de twee grote schoolcomplexen in de Odonstraat 22 (1897) en de Eloystraat (1906) met een neorenaissancegevel. Door hun monumentaliteit zou men ze voor een gemeentehuis kunnen houden. Deze scholen hadden een grote centrale overdekte speelplaats, langs boven verlicht door een glazen overkapping, en waren voorzien van douchebaden⁵⁶.

In Sint-Gillis ontwierp de gemeentearchitect en latere directeur van openbare werken Edmond Quétin, die de turnzaal van de Modelschool bouwde, de voornaamste scholen van de gemeente, waaronder het opmerkelijke gebouw in de Bordeauxstraat (1891), met een centrale speelplaats overdekt door een mooie metalen overkapping, een turnzaal en een douchezaal. Ook hier was er een aparte ingang voor jongens en voor meisjes⁵⁷.

Schaarbeek liet enkele scholen bouwen door zijn gemeentearchitecten, onder wie Adolphe Paillet, maar deed ook een beroep op private architecten zoals Henri Jacobs (Fig. 9)⁵⁸. Ook Sint-Joost maakte gebruik van zijn gemeentearchitecten, eerst Egide Vander Auwera en nadien Pierre Jean Jacobs (Chaletstraat, Névaumontstraat).

Ukkel is een interessant geval omdat er in het centrum van de gemeente scholen

van het stedelijke type werden gebouwd, terwijl in het landelijke gedeelte nog lang schooltjes bleven bestaan zoals men die aantrof op het platteland⁵⁹.

Deze landelijke scholen treffen we ook aan in Oudergem, Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Woluwe voor de verstedelijking van deze gemeenten.

HET INTERBELLUM

De expansie van de stad deed het aantal scholen voortdurend toenemen, almaar verder van het centrum verwijderd. Bovendien maakte de schoolplicht (gekoppeld aan kosteloos onderwijs) tot 14 jaar, die in 1914 werd goedgekeurd maar pas na de oorlog zijn volle uitwerking kreeg, de bouw nodig van scholen van de vierde graad (voortgezet lager onderwijs vanaf 12 jaar). Opmerkelijke schoolgebouwen zagen het licht,

geïnspireerd door de art-decostijl en het modernisme. Ze volgden de vooruitgang op hygiënisch gebied en maakten gebruik van nieuwe technieken zoals beton om de ruimtes te vergroten en grotere vensters te plaatsen zodanig dat meer licht en lucht de klaslokalen konden binnendringen.

De modernistische school van Dielegem in Jette, gebouwd door Charles Van Nueten in 1933 na een architectuurwedstrijd, maakte intelligent gebruik van de terreinhelling om een lagere school en een bewaarschool boven elkaar te bouwen⁶⁰. Tot de voornaamste realisaties behoren de zeer goed verlichte school in de Beekantwijk in Molenbeek (Fig. 10) van Joseph Diongre (1938), naar Nederlands model, die een volledig huizenblok inneemt en ontworpen werd als één bouwlaag met een apart tuintje voor elke klas⁶¹; de scholengroep Edouard Pelseneer in Sint-Agatha-Berchem, volledig in baksteen (1935), die indruk maakt door zijn proporties en bestaat uit een jongensschool, meisjesschool, kleuterschool, turnzaal, medische dienst, douchebaden en bibliotheek⁶²; de scholengroep Het Rad in Anderlecht (Fig. 11) van gemeentearchitect Henri Wildenblanc (1938), die perfect geïntegreerd is in de tuinwijk⁶³; de scholengroep van het Kanaal, in de hoogte gebouwd wegens plaatsgebrek (1930), en die van de Mutsaard in Laken uit hetzelfde jaar maar met gespreide bebouwing, door Marcel Tock⁶⁴; de scholengroep Fierlant in Vorst (1936), in art-decostijl, van architect Charles Riffart⁶⁵. De kleuterschool met betonnen skelet in de Messidorstraat in Ukkel, vandaag sterk verbouwd, werd ontworpen door de architecten Robert Puttemans en Alphonse Derwael (1936-37) na een wedstrijd en werd na de oorlog gewijzigd door dezelfde Robert Puttemans en Charles Malcause. De school is gebouwd op een sterk hellend terrein en geïnspireerd door Alfred Roth en de Zwitserse school. De structuur maakt een totale openheid naar de binnenkoer mogelijk⁶⁶. De belangrijke scholengroep van het atheneum van Etterbeek, van Paul Posno, gebouwd na een wedstrijd en in gebruik genomen in 1938, bevatte zelfs een schuilkelder tegen luchtaanvallen⁶⁷.

Fig. 14

Collège Saint-Michel, Sint-Michielslaan 24 in Etterbeek (verzameling Dexia Bank).

Fig. 15

Le Centre d'enseignement libre Notre-Dame des Champs, Edith Cavellstraat 143 in Ukkel (A. de Ville de Goyet, 2006 © MRBC-MBHG).

DE PERIODE NA DE TWEDE WERELDOORLOG

Na de Tweede Wereldoorlog werden nog mooie scholen gebouwd. We vermelden onder meer het *Paradis des Enfants* in Etterbeek (1951)⁶⁸, de school Peter Pan in Sint-Gillis (Fig. 12) van Léon Stynen (1957)⁶⁹, school P12 in de Demunterstraat in Anderlecht van Gaston Brunfaut (1969), de school *Clair Vivre* in Evere (Fig. 13) van architect Vanderlooven (1962)⁷⁰, de kleuterschool van Robert Courtois in de Marollenwijk (1965)⁷¹, en recenter de *l'Autre Ecole* in Oudergem van de architecten Yves Lepère en Frédéric Andrieux (1998)⁷² en de school in de Condorstraat in Molenbeek van het architectenbureau Hubert Burtonboy (2006)⁷³.

DE KATHOLIEKE SCHOLEN

De diversiteit aan inrichtende machten bij de katholieke scholen zorgde voor een grotere heterogeniteit in de gebouwen. De Broeders van de Christelijke Leer openden hun eerste school in 1832 in de Priemstraat. Een tweede school volgde in 1834 in de Minimenstraat, een derde in 1841 in de Sint-Katelijnestraat, en nog andere in de Cellebroersstraat en de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwstraat (de huidige Revolutiestraat). De Zusters van Liefdadigheid openden in 1845 een kosteloze school voor meisjes in de Abrikozenstraat.

De katholieke scholen verschilden sterk van elkaar naargelang het ging om kosteloze scholen voor arme kinderen, scholen met betalend onderwijs en vooral pensionaten voor kinderen van de burgerij. Die laatste waren vaak gevestigd in kasteeltjes met omliggend park waaraan naar behoefte onderwijslokalen werden toegevoegd, vaak in de neoclassicistische stijl van het hoofgebouw. Wanneer men scholen bouwde, hadden die dikwijls het uitzicht van een klooster, met speelplaatsen naar het model van de kloostergangen. Belgische kloosterorden gaven de voorkeur aan de neogotische stijl, terwijl Franse orden die geëmigreerd waren na de wetten-Combes (1903, laïcisering van het onderwijs) eerder opteerden voor

het neoclassicisme. Voor de Belgische orden waren het de Sint-Lukasscholen die de principes van een nationale, christelijke kunst geïnspireerd op de gotiek propageerden. Niet alle katholieke scholen volgden dit model. *Het Collège Saint-Michel* (Fig. 14), dat door de jezuïeten werd overgebracht van de Ursulinenstraat naar de huidige Sint-Michielslaan op een terrein van zes hectare, werd in 1905 door de architecten Alphonse Gellé en Joseph Prémont opgetrokken in neoromaanse stijl, waarvan de kerk als schoolvoorbeeld geldt⁷⁴. Dit geheel met zeer overzichtelijke plattegrond en ruime afmetingen voldeed aan de moderne eisen inzake comfort, hygiëne, ruimte en licht. *Het Institut Sainte-Genève* in Etterbeek, ontworpen door architect Edmond Serneels en geopend in 1903, beantwoordde met zijn neogotische architectuur beter aan het beeld van de katholieke school⁷⁵.

De *Sacré-Cœur* van Linthout werd gesticht door kloosterzusters die Frankrijk ontvlucht waren in 1903 en werd gevestigd in een bestaand kasteeltje in een residentiële wijk⁷⁶. Nieuwe constructies in neogotische stijl werden bijgebouwd. De zusters van het klooster van Le Roule in Parijs, die om dezelfde redenen in Brussel waren beland, openden in 1908 in de Vergotestraat een pensioonaat in classicistische Franse stijl⁷⁷. We kunnen deze opsomming aanvullen met het *Collège du Sacré-Cœur* en het *Collège de Saint-Pierre* in Jette, het *Institut Montjoie*, *La Sainte-Famille* in Helmet, *Saint-André* in Elsene, *Saint-Pierre* in Ukkel, enzovoort (Fig. 15). Al deze scholen waren goed gebouwd en beschikten over ruime, heldere en comfortabele lokalen.

Ondanks het verschil in stijl tussen gemeentescholen en katholieke scholen is het onderscheid niet altijd even duidelijk. Er bestonden zeker sombere katholieke scholen waar men arme, bleke en ziekelijke kinderen kan vermoeden vanwege de slechte hygiënische omstandigheden. Maar ook al was dit in sommige kosteloze en overbevolkte scholen in arbeiderswijken het geval, toch werd dit beeld graag aangedikt door de liberalen om hun eigen

scholen mooier te maken. We mogen de kwaliteit van de architectuur van de gemeentescholen niet ontkennen, maar er waren ook mooie katholieke scholen met grote vensters, comfortabel en goed verlicht.

BESLUIT

Brussel kon dankzij zijn bestuurders, pedagogen, architecten en hygiënisten vanaf het derde kwart van de 19de eeuw prat gaan op een onderwijs en schoollokalen van hoge kwaliteit. Steunend op een soms dwingend reglementair kader, dat evenwel doordacht en evenwichtig was, ontstond hier het schoolgebouw met centrale overdekte speelplaats waarrond de klaslokalen lagen. Dit model vond algemene ingang in het centrum en de naburige gemeenten. Hoewel de financiële middelen niet altijd volgden, resulteerde de zowel filantropische als pragmatische aanpak in een schoolarchitectuur die het buitenland ons benijdde.

Vanuit stilistisch oogpunt inspireerden de architecten zich eerst op de neorenaissancestijl, het gouden tijdperk van de gemeentelijke macht. De Stad Brussel bleef ook nadien trouw aan deze kwaliteitsschool, die beantwoordde aan de normen op het vlak van hygiëne en comfort en gebruikmaakte van moderne technieken en materialen. Elementen uit de art nouveau, art deco en het modernisme werden in de architectuur overgenomen. Brussel en zijn voorsteden waren zeker Zwitserland en zijn volkspaleizen niet, maar het beschikte zowel in het centrum als in de buitenwijken over gezonde en goed verlichte scholen, met grondplannen die aan de vorm en de ligging van het terrein waren aangepast. De diversiteit van de Brusselse schoolarchitectuur mag opmerkelijk worden genoemd.

NOTEN

- 1.** *Mémorial administratif du Brabant*, 1816, akte nr. 99, p. 292.
- 2.** SLUYS, A., *L'évolution de l'enseignement primaire à Bruxelles*, Brussel, 1897, p. 52.
- 3.** *Moniteur Belge*, 12de jaar, nr. 221, 9 augustus 1842. Zie bijvoorbeeld ook *Mémorial administratif du Brabant*, 1842, nr. 1, p. 2.
- 4.** Over het didactisch materiaal: CATTEUW, K., *Als de muren konden spreken... Schoolwandplaten en de geschiedenis van het Belgisch lager onderwijs* (doctoraatsverhandeling), KUL, 2005.
- 5.** Brief van Charles Rogier, minister van Binnenlandse Zaken, aan de provinciegouverneurs, 1851.
- 6.** *Instructions ministérielles concernant la construction des maisons d'écoles primaires communales suivies d'une instruction spéciale sur le chauffage et la ventilation des salles d'écoles, et d'une série de plans modèles, avec devis et texte explicatif des planches*, Imprimerie et Lithographie J. Héger, Brussel, 1852.
- 7.** *Chronique des Travaux publics*, 21 september 1879.
- 8.** LEBON, L., *De l'Instruction primaire en Belgique. Résumé historique et statistique tracé d'après les documents officiels 1830-1864*, Brussel, 1864.
- 9.** *Maisons et écoles communales de la Belgique, dessinées et mesurées par Blandot, architecte et accompagnées d'un texte descriptif et explicatif*, Paris-Liège, Noblet et Baudry, 1864; en na de nieuwe normen van 1874: *Instructions concernant la construction et l'ameublement des maisons d'école suivies de plans et devis types*, Degrace, Huy, 1875. Lambert Blandot, architect (Hoei, 1835-1885), lid van de *Société centrale d'architecture*, bouwde talrijke openbare en kerkelijke gebouwen, bestudeerde de vorm van de schoolbanken met rugleuningen aangepast aan de gestalte van de kinderen, behaalde in 1875 een prijs op een architectuurwedstrijd in Charleroi voor de bouw van schoolgebouwen en bouwde in Brussel voor de gemeente Mo-
- lenbeek een dubbele school in de havenwijk (1878).
- 10.** NARJOUX, F., publiceerde zijn eerste album met plannen en bestekken, *Architecture communale*, in 1870. De andere, meer specifiek voor scholen, volgden in 1877 en 1880.
- 11.** NARJOUX, F., *Les écoles publiques. Construction et installation. En Belgique et en Hollande*, Morel, Parijs, 1878, noteert in zijn inleiding dat hij de Belgische en Nederlandse schoolgebouwen niet als model wil presenteren, maar wil aantonen waarin ze verschillen van de buitenlandse scholen en wat hun sterke punten zijn, om ze geschikt te maken voor Frankrijk.
- 12.** De bewaarscholen lijken ontstaan te zijn in Engeland en Schotland met de *Asylums* of *Infants Schools*, nadien in Nederland met de 'bewaarscholen'. Na België ontstaan er *salles d'asile* in Frankrijk en *scuole di ajuto* in het noorden van Italië. Zie *Société pour le soutien et la propagation des écoles gardiennes à Bruxelles. Statuts et règlements*, Brussel, 1834, p. 7.
- 13.** NARJOUX, F., *Belgique et Hollande*, op. cit., p. 42-46 en 125-127, met plannen.
- 14.** NARJOUX, F., *Belgique et Hollande*, op. cit., p. 42-46 en 133-137, met plannen.
- 15.** De school in de Kanaalsstraat werd diverse keren gewijzigd en zelfs herbouwd door architect Marcel Tock in de jaren 1930. Zie: Pierre GILLES, 'Groupe scolaire et école maternelle à Bruxelles. Architecte Marcel Tock', *Bâtir*, 1930.
- 16.** NARJOUX, F., *Belgique et Hollande*, op. cit., pp. 106 e.v.
- 17.** Opgenomen in het *Mémorial administratif du Brabant*, nr. 96, 1877, pp. 854-56. Deze niet nader omschreven 'luxe-uitgaven' waren een eeuwig verwijt van de autoriteiten.
- 18.** *Règlement du ministre de l'Intérieur du 22 mars 1877*, opgenomen in het *Mémorial administratif du Brabant*, nr. 68, pp. 535-538. Dit verwijst naar de ongerustheid van met name de Stad Brussel, die niet altijd de normen voor de afmetingen van de speelplaatsen kan naleven als gevolg van de dure
- bouwgronden en de kleine oppervlakte van de percelen.
- 19.** Over de rol van de hygiëne in de schoolarchitectuur: de WAHA, M. en JURION, F., 'Ecole, hygiène et culture', *Corps et esprit* (brochure uitgegeven voor de Open Monumentendagen), Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2006.
- 20.** 'Règlement général du ministre de l'Intérieur du 25 novembre 1874, traçant la marche à suivre pour assurer le service des constructions d'écoles', opgenomen in het *Mémorial administratif du Brabant*, nr. 194, 1874, pp. 1525-1566. Gereproduceerd in NARJOUX, *Belgique Hollande*, op. cit., p. 6 e.v.
- 21.** Zie bijvoorbeeld *Mémorial administratif du Brabant*, 1892, nr. 65, pp. 427-432.
- 22.** Zie bijvoorbeeld *Mémorial administratif du Brabant*, 1897, nr. 104, pp. 599-617.
- 23.** *Belgisch Staatsblad* van 17 maart 1920, pp. 2094-2103.
- 24.** *Belgisch Staatsblad* van 3 september 1932, pp. 4876-4890.
- 25.** De instructie hing voordien af van de minister van Binnenlandse Zaken.
- 26.** Wet ter herziening van de wet van 23 september 1842, afgekondigd op 1 juli 1879.
- 27.** "Les bâtiments d'écoles et leurs installations", *Chronique des Travaux publics*, 8 juni 1879.
- 28.** Zitting van het schepencollege van 21 april 1879. Programma voorgesteld door schepen Charles Buls voor de bouw van de lokalen voor lagere scholen. Het gaat om aanpassingen van het programma van de nationale regering, *Bulletin Communal*, 1879, pp. 304-307.
- 29.** JURION-de WAHA, F., 'La Province de Brabant et l'architecture scolaire: autorité administrative et insufflatrice d'idées', in: *Actes du 8e Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique, Congrès de Namur*, 2008, Namen, 2011, pp. 43-52.
- 30.** SLUYS, A., *L'évolution de l'enseignement primaire à Bruxelles*, Brussel, 1897, p. 3.
- 31.** ID., *ibid.*, p. 6.
- 32.** Zie *Bulletin communal*, verslag van gemeenteraadslid Ducpétiaux, 22 augustus 1846, pp. 267-273.
- 33.** *Poelaert et son temps*, Institut supérieur Victor Horta, Brussel, 1980, p. 168-169.
- 34.** Zie bijvoorbeeld *Histoire de la Ligue de l'enseignement et de l'éducation permanente*, Brussel, 1990, en meer bepaald DESMED, R., 'L'école modèle et le musée scolaire', pp. 119-138. Zie ook *L'Emulation*, 1879, kol. 82-84.
- 35.** De huidige Lemonnierlaan. Wordt *Ecole normale* in 1880, nadien *Ecole normale Charles Buls* in 1920.
- 36.** NARJOUX, F., *Belgique et Hollande*, op. cit., p. 57-58 en 127-133.
- 37.** TEMPELS, P., 'Discours', in: *Ligue de l'enseignement. Ecole modèle, séance d'inauguration du 17 octobre 1875*, Poot, Brussel, 1875, p. 28.
- 38.** *Bulletin communal*, zitting van 8 december 1873, pp. 518-524.
- 39.** Zie nota 28 en *Bulletin communal*, 1878, pp. 266-272.
- 40.** *L'Emulation*, 1890, kol. 6-7.
- 41.** Zie *L'Emulation*, 1881. Plannen, doorsneden en details. Zie MIHAIL, B., 'Un mouvement culturel libéral à Bruxelles dans le dernier quart du XIXe siècle, la «néo-Renaissance flamande»', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 76/4, 1998, pp. 1002-1003.
- 42.** *Bulletin communal*, 22 december 1890.
- 43.** SLUYS, A., op. cit., p. 143.
- 44.** SLUYS, A., *Importance de la culture esthétique dans l'éducation générale de l'enfant*, Brussel, 1906. Tekst gepresenteerd op het 3de *Congrès international de l'art public*, Luik, 15-21 september 1905.
- 45.** Sluys, A., in een hoofdstuk van zijn artikel over de schoolarchitectuur, p. 7-9.
- 46.** *Société des écoles gardiennes salles d'asile, de Bruxelles*, Nys, Sint-Joost-ten-Node, 1869.
- 47.** *L'Emulation*, 1877.
- 48.** *Chronique des Travaux publics*, 8 juni 1879.

49. de WAHA, M., 'A propos de la construction de l'Athénée royal de Bruxelles', *Le Folklore brabançon*, 220 en 221, 1978-1979.

50. *L'Emulation*, 1885.

51. Over de geschiedenis van de middelbare scholen van de Stad Brussel: BOCKSTAEL, D., 'La Ville de Bruxelles, créatrice d'écoles', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, deel 48, 1948-1955, p. 233-248.

52. Reeds geciteerd door NARJOUX, F., *Belgique et Hollande*, op. cit., p. 139-145.

53. Geciteerd in Lambert BLANDOT, op. cit.

54. JURION-de WAHA, F., *La mémoire des pierres. Découvrez l'architecture scolaire à Bruxelles*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1987, p. 32-33.

55. *L'Emulation*, 1890.

56. JURION-de WAHA, F., *La mémoire des pierres*, p. 87-89.

57. JURION-de WAHA, F., *La mémoire des pierres*, p. 101-103.

58. *L'Emulation*, 1893.

59. *Architectures scolaires à Schaerbeek*, Schaarbeek, 1999 (Mémoires d'ânes).

60. WARZEE, L., 'Les écoles primaires communales à Uccle au XIXe siècle', *Uccle*, 9 delen sinds mei 1991.

61. FLOUQUET, P., 'Ecole primaire et gardienne à Jette', *Bâtir*, oktober 1937; 'Une école primaire avec section Fröbel', *La Cité*, 12de jaar, september 1934; *L'Emulation*, nr. 5, 1934.

62. DIONGRE, J., 'Groupe scolaire à Molenbeek-Saint-Jean', *Rythme*, 19-20, juni 1955.

63. 'Groupe scolaire à Berchem-Sainte-Agathe', *Bâtir*, nr. 45, augustus 1936.

64. GILLES, P., 'Ecole primaire mixte à Anderlecht', *Bâtir*, nr. 84, november 1939.

65. GILLES, P., 'Groupe scolaire et école maternelle à Bruxelles. Architecte Marcel Tock', *Bâtir*, 1930.

66. DELETANG, M., 'Groupe scolaire rue de Fierlant à Forest', *Bâtir*, nr. 45, augustus 1936.

67. *L'Emulation*, nr. 4, 1937; *Architecture*, 52, nr. 4, 1952.

68. ENGELMAN, J., 'Une commune courageuse. L'exemple d'Etterbeek. A propos du groupe scolaire de l'école moyenne-athénée', *Bâtir*, nr. 67, juni 1938.

69. 'Le paradis des enfants à Etterbeek', *Rythme*, 11, januari 1952. Voor alle voorgaande nummers.

70. 'Ecole communale Peter Pan', *Corps et esprit* (brochure uitgegeven voor de Open Monumentendagen), Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2006.

71. 'Ecole Clair-Vivre', *Corps et esprit* (brochure uitgegeven voor de Open Monumentendagen), Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2006.

72. Deze documentatie werd welwillend bezorgd door architect Robert Courtois.

73. *Architecture et apprentissage : 55 établissements d'enseignement exemplaires*, Editions OCDE, 2001; 'L'autre école', *Corps et esprit* (brochure uitgegeven voor de Open Monumentendagen), Brussel, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2006.

74. 'Ouverture d'école dans le nouveau Molenbeek', *Vlan*, 12 juli 2006. Zie de website van architect Burtonboy: <http://www.burtonboy.be/>.

75. *L'Emulation*, 1912.

76. JURION-de WAHA, F., *La mémoire des pierres*, p. 20-21.

77. JURION-de WAHA, F., *La mémoire des pierres*, p. 13-14.

78. JURION-de WAHA, F., *La mémoire des pierres*, p. 8-10.

BIBLIOGRAFIE

BOON, H., *Enseignement primaire et alphabétisation dans l'agglomération bruxelloise de 1830 à 1879*, Université Catholique de Louvain, Leuven, 1969 (Recueil de travaux d'histoire et de philologie, IVème série, fascicule 42).

De lagere school in België van de middeleeuwen tot nu (tentoonstellingscatalogus), Brussel, 1986.

DEMEY, T., *Geschiedenis van de Brusselse scholen*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2005 (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis).

JURION-de WAHA, F., *La mémoire des pierres. Découvrez l'architecture scolaire à Bruxelles*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1987.

van der Borgh, I., 'Les maisons d'école. Les écoles primaires de la Ville de Bruxelles au XIXème siècle', *Les Cahiers de la Fonderie*, nr. 4, juni 1988.

School architecture in Brussels

This paper aims to explain the regulations laid down by the authorities since 1852 in regard to school buildings, especially primary schools. They cover a wide range of buildings: free schools for poor people, often lacking in light and air, fee-paying schools for the middle classes and boarding schools for the elite. These boarding schools were often housed in former private homes (castles or manors).

The regulations mainly concern health and hygiene, and teaching methods, as well as a certain level of comfort. The first modern school built in Brussels on this basis was L'Ecole Modèle in 1865. It served as model for many schools in Brussels and the suburbs. This school features a "préau", a central multi-purpose covered courtyard. Some of the great names of Brussels architecture, such as Joseph Poelaert, Victor Horta, Adolphe Samyn, Gustave Saintenoy, Fernand Symons and, of course, Henri Jacobs, devoted their efforts to school architecture. The style is often inspired by the Renaissance but also by the classical or Art Nouveau styles. Private Catholic schools often adopted a neogothic style.

After the First World War, new building materials like reinforced concrete were introduced and styles such as modernism and Art Deco became popular. After the Second World War, as a result of the "baby-boom", many new schools had to be built; some were prefabricated but others were large, bright, modern buildings.

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Cecilia Paredes en Jean-Marc Basy, met de medewerking van Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, Minister-President belast met Monumenten en Landschappen

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Dossier: Françoise Jurion-de Waha, Harry Lelièvre, Muriel Muret, Jean-Marc Basy, Nicolas Creplet, Barbara Van Der Wee, Françoise Boelens

Varia: Anne-Sophie Augustyniak

News: Françoise Boelens, Ann Degraeve, Eric Demellenne, Paula Dumont, Catherine Lerclercq, Harry Lelièvre, Brigitte Vanderbrugghen, Thierry Wauters

VORMGEVING

supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

VERANTWOORDELIJK UITGEVER

Patrick Crahay, Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

De meeste iconografische documenten werden ter beschikking gesteld door de auteurs en zijn afkomstig van verschillende verzamelingen (referentie bij elke illustratie).

FOTO OMSLAG

School van de tuinwijk Het Rad in Anderlecht (© www.sergebrison.com, 2008).

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM - Archives d'Architecture Moderne

KCML - Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen

KIK - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Documentatiecentrum - Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting)

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen, toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

ISNN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2011/6860/015